

Romano džaniben

časopis romistických studií | 24. ročník | 1/2017

Obsah

Pavel Kubaník	
Pohledy na výchovu a dětství v romských rodinách.	5
(Úvod k tematickému dvojčíslu <i>Romano džaniben</i>)	

RECENZOVANÁ ČÁST

Dana Bittnerová, Markéta Levínská, David Doubek	
Zápas o šťastné dětství	15
Gabriela Caltová Hepnarová	
Mnohoproblémové romské rodiny a jejich ochrana dětí před riziky	47

RECENZNÍ ČLÁNEK

Tomáš Kobes	
O lovcích a sběračích sociálních struktur a dominantních diskurzů	81

NERECENZOVANÁ ČÁST

Vzpomínky na dětství	101
Iveta Kokyová a Lada Víková	
Dvacet let soutěže <i>Romano suno</i> (Romský sen)	121
Eva Danišová	
Miro čhavorikano dživipen / Moje dětství	150
RECENZE ANOTACE	155

Mnohoproblémové romské rodiny a jejich ochrana dětí před riziky

Abstract

The article presents the partial results of the research investigation which focused on the educational effect of Romani parents in the so-called multiproblem families. The research had revealed a few important areas, for example, a way of experiencing the parental concerns, risk identification and parental child protection strategy itself. The main aim of this text is to introduce the range of concerns, risks, and protective procedures that parents elect. Among the captured parenting practices direct control in the domestic environment, the pursuit of the isolation of the children but also checking information was found to dominate. In parallel with these procedures, the parents were trying constantly to build a close relationship with their children, which they considered the surest guarantee that the child could handle all the risks.

Key words

Romani family, family system, protection strategy, risks, parental concerns, Social services – Department of social and legal protection of children, multiproblem families

¹ Mgr. Gabriela Caltová Hepnarová, Ph.D., je odborná asistentka na Univerzitě v Hradci Králové, Katedra sociální pedagogiky. E-mail: Gabriela.hepnarova@uhk.cz

Úvod

Autorka této práce si za výchozí bod svých úvah nad tématem zvolila systémový přístup. Cílem příspěvku je poodhalit některé méně diskutované aspekty ochranných postupů užívaných v romských mnohoproblémových rodinách. Kontext mnohoproblémovosti tvoří dominantní linii. Sounáležitost rodin k romské komunitě není v článku tematizována jako aspekt umožňující explanaci zvolených rodičovských metod a postupů. Zaměření na mnohoproblémovost umožňuje zasadit problematiku ochranných postupů rodičů do kontextu životní situace oslovených romských rodin. Tyto rodiny čelí požadavkům na vyřešení mnoha problémů najednou, souběžně jsou evidovány v agendách několika sociálních služeb a v neposlední řadě jsou z pohledu intervenujících sociálních pracovníků považovány za méně spolupracující klienty.

Článek se zaměřuje na ochranné postupy rodičů. Sleduje rodičovské strategie a konkrétní postupy ochrany dětí před riziky, která se vyskytují v kontextu životní situace rodin. Paleta protektivních postupů se stává významným formujícím faktorem, který je v úzkém vztahu k výchovným postupům. Protektivní úsilí směřuje k eliminaci ohrožení a rizik, kterým je dítě vystaveno, rodiče využívají k této eliminaci ustálené postupy, které zabezpečují dosažení vytyčených cílů. Stejně jako u výchovy jde o cílevědomý, plánovitý, soustavný proces. Oproti výchově zde však postrádáme explicitně uvědomovanou snahu rodičů vyvolat změny v osobnosti vychovávaného. Charakter ochranných zásahů se orientuje na změny v prostředí a úpravu situací. Neaspiruje na změnu vnitřních osobnostních struktur dětí, byť se ochranné postupy rodičů často dostávají k hranici výchovného působení a místy ji překračují.

1 Teoretická a metodologická východiska

Výzkumné šetření, jehož výstupy tvoří těžiště předloženého textu, bylo dílčí součástí projektu disertační práce (2009–2015) zaměřující se na výchovu ve vybraných romských rodinách. Ochranné strategie rodičů byly jako samostatná oblast rodičovského působení zkoumány v roce 2012–2013. Sběr dat proběhl v přirozeném prostředí formou pozorování a hloubkových rozhovorů – ty byly zaznamenány na diktafon či průběžným záznamem. Výzkumný tým zvolil kvalitativní výzkumnou strategii, pro zajištění kvality výzkumu byly zvoleny tyto typy triangulace: triangulace výzkumníků (sběru dat se účastnilo šest tazatelů, prvotní části analytické práce tři), metodologická triangulace, kdy bylo pro sběr dat využito jak pozorování, tak i rozhovorů (Hendl 2008: 147–148). Pro zvýšení spolehlivosti/správnosti výzkumného šetření se autorka rozhodla využít procedurální postup, využita byla *zakotvená teorie*. Předložený text vychází z pojetí, které chápe zakotvenou teorii jako transakční systém a je rozpracováno

Straussem a Corbinovou (1999). Pro výzkumnou práci byly využity postupy otevřeného, axiálního i selektivního kódování.

2 Průběh výzkumného šetření, kritéria výběru rodin

Do sběru materiálu se zapojilo šest tazatelů. Dvě tazatelky působily v lokalitě na pozici terénních sociálních pracovníků, dvě tazatelky byly sociálními pracovníci. Všechny čtyři pracovníce řešily v minulosti s rodinami řadu jejich problémů a podařilo se jim navázat poměrně dobré vztahy. Sociální pracovníci pracují v komunitě pod hlavičkou organizace, která v lokalitě provozuje komunitní centrum (dále Centrum). Dalším tazatelem byl muž, zaměstnanec Centra, člen komunity, který vystupoval také v roli konzultanta výzkumu. Šestá tazatelka byla bývalá vedoucí Centra, která se v rodinách pohybuje od roku 2004, rodiny dlouhodobě zná, v průběhu výzkumu rodiny pravidelně navštěvovala v roli domácí učitelky, později terapeutky. V některých rodinách vystupovala ke konci výzkumné práce pouze jako host bez pracovní provázanosti.

Pro výzkumné šetření byla vybrána konkrétní sociálně vyloučená lokalita a její blízké okolí, ve kterém jsou rozptýleny další romské rodiny ve stejné sociální situaci jako obyvatelé uzavřené lokality.

Výzkumný tým vybral rodiny na základě předem stanovených kritérií, do výzkumu byly zařazeny pouze rodiny participující na aktivitách Centra. Cílem stanovení kritérií pro výběr rodin bylo zaměření výzkumného šetření na určitou skupinu rodin, které jsou z pohledu sociálních pracovníků chápány jako problémové či mnohoproblémové z hlediska své funkčnosti. V české odborné literatuře s pojmem problémovosti poprvé uceleně a důkladně pracoval Dunovský, který ve své práci rozdělil rodiny do čtyř typů: funkční, problémová, dysfunkční a afunkční. Problémovosti se věnuje i Zdeněk Helus, i v jeho pojetí je termín spojen s funkcí rodiny. Mezi problémové řadí rodiny s následující charakteristikou:

„Zde už nejde jenom o to, že rodina má problémy, ale že je zproblematizováno plnění jejích funkcí. Členové rodiny čelí krizi a hrozbě rozpadu, vyvíjejí úsilí dát věci do pořádku, když jejich síly nestačí, hledají pomoc, která je ale účinná jenom dočasně.“ (Helus 2007: 152)

Helusova typologie se orientuje především k vnitřním problémům rodin. Pro bližší specifikaci problémů rodin vytvořil autor podrobnější profilaci takto zatížených rodin – řadí sem rodiny: nezralé, přetížené, ambiciózní, perfekcionistické, autoritářské, protekcionistické, liberální, odkládající, disociované. Podobnou klasifikaci nabízí také Mlčák, který výčet rozšířil o rodiny nevlastní, rodiny v rozvodu, a také o rodiny neklinické a klinické (Mlčák 1996). V českém prostředí jsou právě rodiny neklinické spojovány s těmi romskými rodinami, které jsou sledovány jako problematické: jde o typ rodin spojující nepříznivou životní situaci s osobními charakteristikami

rodičů, které svou povahou iniciují vznik náročných situací (Mlčák 1996, Helus 2007). Koncepty problémovosti daly první impulsy k pokusům situaci rodin řešit. Při práci s rodinami však pomáhající pracovníci naráželi na řadu úskalí a problémů.

V zahraničí se proto již poměrně záhy začal diskutovat koncept mnohoproblémovosti, který se objevil začátkem padesátých let minulého století. Tento termín cílil na rodiny v péči sociálních odborů a v nejširším pojetí zahrnoval rodiny s mnoha problémy vyskytujícími se v několika oblastech života. V souvislosti s problémy rodiny je na jedné straně zmiňována schopnost rodiny problémy řešit a na druhé její závislost na sociální pomoci, především sociální péči a službách (Multi-problem Families 1960: 1–2). Mezi další dnes uváděné charakteristiky mnohoproblémových rodin patří: nízký socioekonomický status, zkušenost s diskriminací, dětství v dětském domově nebo neúplné rodině, předčasně ukončená vzdělanostní dráha, zaměstnání v nekvalifikovaných profesích nebo nezaměstnanost, neschopnost hospodařit, zadluženost, izolace, chudoba, neschopnost zvládat úkoly každodenního života, problémy v komunikaci, manželské problémy, selhání ve výchově (Textor 1990: 56). O mnohoproblémových rodinách hovoříme v těch případech, kdy je možné vysledovat nejen škálu problémů, ale také specifický způsob, jakým s nimi rodina zachází. Postoje rodiny k pomoci a k pomáhajícím institucím tedy patří mezi další sledovaná kritéria, která zde hrají roli. Při opakovaných zkušenostech s neúspěšnou intervencí mají rodiny často až hostilní vztah k sociálním pracovníkům a služby nevyužívají, nebo jsou vůči nim apatické (Gaismar 1964: 15–16; Kaplan 1986: 5; Wulczyn 2005; Tausendfreund, Knot-Dickscheit 2016: 10). Vztah rodiny s profesionálními pomáhajícími organizacemi a odborníky zrcadlí vztah k sociálnímu prostředí celkově. Rodiny nejsou schopné dosáhnout toho, co společnost považuje za úspěch. Neschopnost rodin naplnit očekávání společnosti vede k prohlubování vyčlenění rodiny ve smyslu sociálního vyloučení. Úzká spojitost mezi koncepty mnohoproblémovosti a sociálního vyloučení vede v praxi k situaci, kdy pojem mnohoproblémovost užívají především sociální pracovníci pracující v sociálně vyloučených lokalitách.

2.1 Rodiny zařazené do výzkumu

Do výzkumných aktivit se zapojilo jedenáct rodin, které se samy vnímaly jako členové romské komunity ve městě. Osloveny byly rodiny, které měly zkušenost s intervencí státních institucí v oblasti svého výchovného působení a rodičovských kompetencí. Dále tyto rodiny naplňovaly kritéria, která specifikovala jejich životní situaci a odpovídají potížím, kterým čelí mnohoproblémové rodiny. Mezi tato kritéria patří:

- dlouhodobá závislost na sociálních dávkách (nejméně ½ roku) sporadicky doprovázená krátkými epizodami legálního zaměstnání či zapojením v šedé ekonomice, evidence na úřadu práce v registru nezaměstnaných;

- nízká míra vzdělanosti, kdy rodiče dosáhli pouze základního vzdělání;
- život ve vyloučené lokalitě či ubytovně, který s sebou přináší snížený standard bydlení, přeplněné domácnosti, zhoršené hygienické podmínky a časté stěhování – některé z rodin byly zasaženy latentním bezdomovectvím;
- rodina je či byla v registru Oddělení sociálně právní ochrany dětí či v minulosti řešila problematické chování některého ze svých členů vůči zákonným normám (výkon trestu, ústavní historie).

Při sestavování výzkumného vzorku narazila autorka článku na další významná kritéria, která se však ve výzkumných podmínkách ukázala jako nevyužitelná. Jedná se především o kritérium formy a charakteru rodinného soužití a věku dětí. Ve výzkumném vzorku jsou zastoupeny rodiny s větším i menším počtem dětí různého věku. Právě s ohledem na strukturu oslovených rodin nebyl věk dětí akcentovaným kritériem a po prvotním zpracování materiálu nefiguroval jako dominantně se projevující kritérium. Podobně tomu bylo i v případě formy rodinného soužití – do výzkumného vzorku byly zařazeny partnerské i manželské dvojice, v jednom případě šlo o rodinu osaměle vychovávajícího rodiče.

Ve výzkumné lokalitě žijí také rodiny, které některé z narozených dětí nevychovájí a tyto děti jsou/byly vychovávány v náhradní rodinné péči. Pro potřeby výzkumného plánu nebyly tyto děti v rozhovorech tematizovány, pokud o nich rodiče sami nezačali hovořit. Počet reálně narozených dětí a skutečně vychovávaných se tak mohl v některých rodinách rozcházet.

2.2 Kontext sběru dat

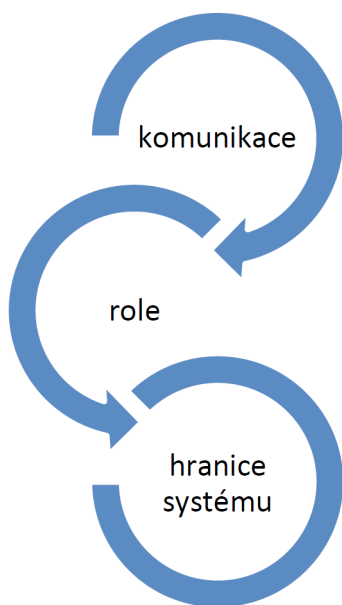
Tazatelé vystupovali ve třech rolích, první rolí byla role rodinného přítele, ta byla umožněna více než desetiletou vzájemnou vazbou mezi rodinou a návštěvníci, která nebyla zatížena žádným pracovní-právním vztahem k rodině. Po dobu vzájemných vztahů byla tato tazatelka přítomna řešení již mnoha problematických situací v rodině, otevřenost v rozhovorech a vzájemná důvěra byla vysoká. Druhou rolí, která také vykazovala silné známky důvěrnosti, byla role tazatele člena komunity. Obě tyto role však skýtal past důvěrnosti – snaha rodičů ukázat se v lepším světle byla patrná především ve chvílích, kdy se rozhovoru účastnil člen komunity. Při citlivých tématech měli rodiče větší potřebu se profilovat jako bezproblémoví. Na druhou stranu tím, že byla rodina schopna komunikovat i velice silně zasahující a niterná témata, byl materiál obohacen jak v rovině předpokládané rodičovské pózy, tak z hlediska vnitřního tematického obsahu. Protipólem důvěrného tazatele se stávala postava otevřeného rodiče zachovávajícího si tvář. Třetí role byla emočně rezervovanější. V této roli vystupovala sociální pracovnice místní neziskové organizace, která má s rodiči několikaletý profesní vztah. Rodiče měli větší potřebu se situovat jako ti,

kdo jsou „dobrymi řešiteli“. Rozhovory odvíjené na pozadí konkrétní role tazatele a proti-role rodiče přinesly větší plasticitu shromážděného materiálu.

3 Systémová východiska úvah nad rodinným životem

Stěžejními teoretickými východisky se autorce článku staly základní poznatky systémového přístupu. Širší rámec úvah autorky tvoří obecná teorie systémů. Pro lepší porozumění dějům v rodinách jsou využity koncepty strukturující sociální systémy, jež jsou v současnosti využívány především v sociální práci, psychologii a managementu. Popis struktury rodinného systému je možné vytvořit na základě vysledovaných vzorců chování. Systém rodiny je možné definovat jako síť rozhovorů, které vykazují vnitřní cykly. Výsledky rozhovorů vedou k dalším rozhovorům a tak vznikají pozitivní zpětnovazebné smyčky. Veškerá komunikace, tedy nejen verbální, probíhající uvnitř rodiny vede k samo-vytváření rolí. Tyto role definují hranice systému, ale také jeho členy, přičemž hranice není hranicí fyzickou, ale hranicí očekávání, důvěry a loajality. V takovém systému jsou role i hranice neustále udržovány a obnovovány autopoietickou sítí rozhovorů (Capra 2006: 194).

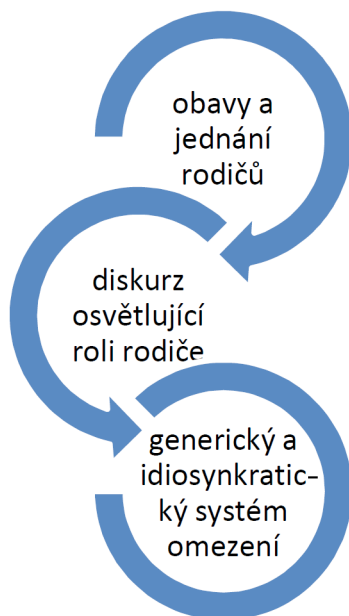
Cyklus umožňující vytvoření a chod rodinného systému znázorňuje obrázek č. 1. Pro pochopení situace v rodině je potřeba si uvědomit, že se jedná o cyklický proces, který se i po vymezení hranic systému opětovně odehrává v situacích nových komunikačních témat a vytvářením/posunem představ o povaze rolí, jež mají členové systému zaujímat.

Obrázek č. 1 Tvorba rodinného systému

Takto vytvořený rodinný systém je v chodu na základě transakčních vzorů. Opakované transakce vytvářejí vzorce jak, kdy a ke komu se vztahovat. Tyto vzorce jsou základem systému. I v situaci, kdy je celý cyklus v pohybu a objevují se nová komunikační témata a představy o plnění rolí, umožňují transakční vzorce zaujímat konzistentní pozice. Povaha transakčních vzorců tvořila ve výzkumném plánu v jistém smyslu pevný bod, který umožňoval popis dynamických a proměnlivých dějů, jež v sobě přirozeně nesly svůj autopoietický potenciál. Transakční vzorce jsou v chodu udržovány dvěma druhy omezení. První omezení je generické povahy a týká se obecných pravidel, jimiž se řídí rodinná struktura (tj. síť funkčních požadavků). Můžeme sem zařadit vymezení hierarchie vlivu a moci rozdělovací autoritu v rodině, nastavení funkční komplementarity, v níž členové rodiny přijímají a vykazují chování odpovídající jejich roli v provázanosti s ostatními. Druhý systém omezení je idiosynkratický a zahrnuje vzájemná očekávání členů rodiny (Minuchin 2013: 55). Pochopení omezení platných uvnitř systému umožňuje určit hraniční pásma systému či jeho subsystémů. Tyto subsystémy jsou zodpovědné za plnění úkolů umožňujících chod systému. Subsystémy jsou tvořeny jednak příslušníky rodiny a jejich vzájemnými vazbami, ale také mohou vznikat na základě sledovaných zájmů. Právě takovým subsystémem je námi sledovaný subsystém OCHRANY DĚTÍ. Pro identifikaci subsystému je nezbytné určit jeho hranici, tato je v rodinném systému tvořena pravidly, která určují, kdo se do čeho zapojuje a jak. Hranici lze chápat jako pravidlo určující dostupnost a míru kontaktu (Matoušek, Pazlarová, 2010: 27). Hranice chrání rozlišení v systému musí být natolik zřetelné, aby se dle nich dalo orientovat, současně jsou však i pružné, aby byl umožněn přechod do ostatních subsystémů. Dvě krajní podoby hranic označuje Minuchin za propletení hranic a rozvolnění hranic (Minuchin, 2013: 56–58). Rodiny s propletenou hranicí se uzavírají před světem. Zvýšený zájem o vnitřní komunikaci vede k propletení hranic, které se smazávají, zmenšuje se vzdálenost členů rodiny. Krajní podoba tohoto hraničního uspořádání přináší přetížení, rodina nemá dostatek prostředků k přizpůsobení a změnám. Protipólem tohoto uspořádání je rozvolnění hranic, jež je výsledkem původně rigidně nastavených hranic. V rodinách vážne komunikace mezi subsystémy a v důsledku toho se začíná oslabovat ochranná funkce (Minuchin 2013: 56–58; Matoušek, Pazlarová 2010: 27). Propletení a rozvolnění hranic je ukazatelem podoby transakce, neslouží jako ukazatel funkčnosti či dysfunkčnosti rodiny. Obě podoby hranic můžeme ve více či méně vyhraněné podobě naléznout ve všech rodinách.

Nastíněná systémová východiska umožnila v rodinách identifikovat podobu transakčního vzorce, který sestává z obsahů komunikace mezi rodiči a dětmi v oblasti obav a rizik, popsaného i vysledovaného jednání rodičů, zachycených diskurzů o povaze role rodiče a systému omezení platných v rodině. Povaha systému omezení umožnila určit i rozvolněnou či uzavřenou podobu hraničních pásem.

Obrázek č. 2 Model transakčního vzorce

Podrobný obsah prvků transakčního modelu je dále osvětlen v páté kapitole, která konkretizuje podobu transakčního modelu platného ve zkoumaných rodinách.

V situaci, kdy rodinný systém disponuje funkčními transakčními vzorci, jsou přirozeně tvořeny také vzorce alternativní. Alternativní vzorce představují odchylku od zaběhnutých pořádků a spouští mechanismy nastolující obvyklý pořádek. Rodinná struktura musí reagovat na zásadní změny podmínek. Další existence rodiny jako systému a jeho podoba závisí na rozsáhlé škále vzorců, dostupné škále alternativních transakčních vzorců i schopnosti transformace takovými způsoby, které odpovídají novým podmínkám, a přitom neztrácí návaznost s předchozím děním. Tato návaznost je nezbytná pro orientaci v nové situaci (Minuchin 2013: 55–56). Všechny typy nových prvků vnášejí do rodinné struktury změny. Tam, kde se změny dotýkají samotné podstaty fungování platných transakčních vzorců, vznikají nové soubory subsystémů. Děti, rodiče a sourozenci plní nové úkoly a tím získávají i nové role. Platné transakční vzorce proto bývají doprovázeny také svými alternativními modely. Povahu námi identifikovaného alternativního vzorce osvětluje kapitola 5.6.

Model transakčního vztahování se uvnitř rodiny tvoří v tomto textu rámec první strukturálně pojaté interpretace rodinného života. V další fázi byly sledovány zachycené variace možných probíhajících procesů, které lze popsat za pomoci systémových archetypů. Koncepty systémových archetypů umožňují uchopit dynamiku dění v otevřených systémech a odkrývají další souvislosti fungování

rodinného systému. Strukturálně statický popis zachycených dějů uvnitř rodin umožňuje podchytit a popsat relevantní souvislosti a dění uvnitř rodinného systému. Systémové archetypy umožňují toto dění interpretovat z pozice systémových úvah.

3.1 Systémové archetypy

Modely systémových archetypů slouží pro lepší pochopení fungování sociálních systémů. Tyto archetypy umožňují pochopit děje probíhající v systémech a také dávají možnost zachytit dynamiku systémů. Archetypy můžeme chápat také jako základní struktury, které reprezentují stále se opakující obecné vzory lidského chování. Systémové archetypy popsal ve své práci Senge (česky 2007), v českém prostředí s nimi pracuje Bureš (2007). V této práci jsou představeny archetypy, které mají návaznost k modelu transakčních vzorců a byly ve výzkumu zachyceny.

Archetyp „Meze růstu“ vychází ze základní premisy, že žádný růst nemůže trvat věčně s neomezenou posilující dynamikou. V reálném dění se vždy najdou omezující síly, které budou vyvíjet tlak proti směru růstu. Vyrovnávací proces se tak stává limitem sebezposilujícího, jde o vztah dvou zpětných vazeb, které se v čase a prostoru setkají. Úsilí o růst je úspěšné v úvodní fázi. V okamžiku, kdy se začne blížit ke svému limitu, klesá i míra růstu – řešení začínají být méně úspěšná.

Archetyp „Přesun břemene“ upozorňuje na skutečnost, že problém vzniklý uvnitř systému je možné řešit dvěma způsoby: symptomatickým způsobem či fundamentálním řešením. Symptomatické řešení přinese krátkodobé profity – v počátku není potřeba porozumět problému do hloubky, takové řešení je jednodušší, levnější a přináší okamžitý efekt. Podstata problému tak zůstává a v budoucnu se budou problémy opět ukazovat. Tím, že dojde vlivem symptomatického řešení k zmírnění projevů problémů, klesá i ochota věnovat se fundamentálnímu řešení, problémy se již nejeví jako aktuální. Silnou roli zde hraje tlak, který je vyvíjen na řešení problému. Jeho intenzita často vede k symptomatickým řešením. Tento tlak je vyvíjen nejen uvnitř systému, ale také jeho okolím.

Archetyp „Eskalace“ částečně pramení z redukcionismu. Objevuje se v případech, kdy je chování jedné strany považováno za hrozbu a je nutné na něj odpovědět. Ve své podstatě zde dvě negativní (vyrovnávací) akce vytvoří jednu pozitivní (sebezposilující), která podporuje realizaci řešení zvyšujících pocit ohrožení u obou stran. Na základě pocitu ohrožení se dění v systému stupňuje, akce i reakce obou stran jsou si podobné. Velkou hrozbou je fakt, že při dlouhodobé eskalaci systémy zkolabují.

Archetyp „Nápravy, které selžou“ se podobá archetypu „Přesun břemene“. Také zde se pozornost při řešení problému věnuje příznakům, které problém má. Také zde je velice malá pozornost věnována fundamentálnímu řešení. V tomto případě však dochází k tomu, že se příznaky problému zhoršují tím, jak se pokoušíme o jejich nápravu. Aplikované nápravy vedou k zhoršení stavu,

problémem jsou nezamýšlené důsledky nápravy, které existující problém ještě zhoršují. Někdy se příznaky problému na čas zlepší, ale v budoucnu se vrací ve větší míře. V tomto archetypu hraje velkou roli také zpoždění, ke kterému zde dochází. Právě větší časová prodleva mezi zhoršením příznaků a pokusem o nápravu znemožňuje vidět a uvědomit si, že mezi oběma situacemi existuje kauzální vztah.

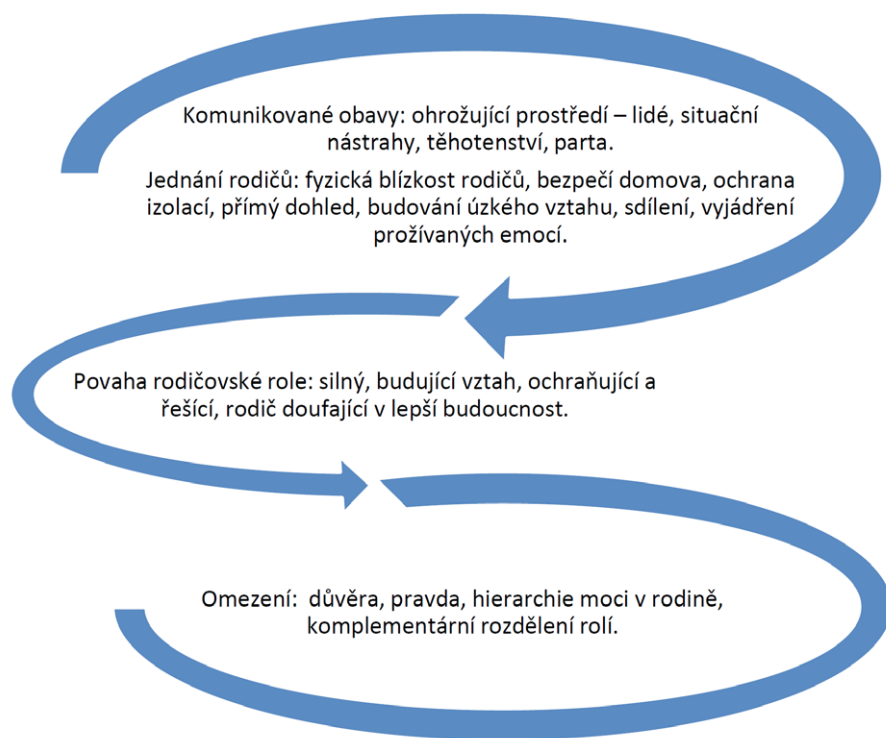
Popis systémových archetypů umožňuje nahlížet a popisovat procesy probíhající uvnitř systémů. Systémové archetypy dobře vystihují nejen situaci uvnitř rodin, ale věnují také pozornost vnějším vztahům. Ve vybraných rodinách byl silně zastoupen vnější tlak, reprezentovaný nutností přizpůsobit se institucím, které v rodině působí. Schopnost reagovat na nároky zvenčí souvisí se schopností neustále měnit pozice a postoje uvnitř rodiny tak, aby mohli všichni členové rodiny růst, aniž by ohrozili životaschopnost systému.

4 Co víme o ochraně v romské rodině

Téma ochrany dětí stojí spíše na okraji zájmu. Poznatky o existenci ochranných strategií dosud přinášely především reflexe pracovníků v přímé práci s dětmi a rodinami (Pape 2007; Vančáková 2008). Z pohledu pracovníků se však často jedná o ochranu nevhodně zaměřenou a dítě „kryjící“ před zásahy státních institucí. Ochranné strategie, tak jak je vnímají a popisují samotní rodiče, jsou méně prozkoumanou oblastí života mnohoproblémové rodiny. Výzkumné týmy realizující terénní šetření zaměřená na různé oblasti života rodiny na ně často naráží. Tyto postupy však nejsou těžištěm jejich zájmu (Němec 2010; Bittnerová, Doubek, Levínská 2011). Výjimku tvoří zahraniční práce Myerse, McGheema a Bhopala, kteří ve svém výzkumném šetření zmapovali silné protektivní sklony romských rodičů především ve vztahu k neromskému prostředí, zejména pak ve vztahu ke škole (Myers, McGhee, Bhopal, 2010). Nejvíce zmínek o ochranném jednání rodičů můžeme nalézt v souvislosti s ochranou mladých či neprovdaných dívek před sexuálními zkušenostmi (Čorovič 2004: 123; Okley 1983: 203; Stewart 2005: 191). Ochranným postupům jako takovým se však konkrétně nevěnuje žádné z výzkumných témat či vydaných prací. U takto silně rodinně intimních témat není zpravidla možné jeho zobecnění. A pakliže je výzkumná práce zaměřena ještě i k minoritní skupině, je počet možných výzkumníků ještě více okleštěn oborovými zaměřenými. Hlavním motivem k otevření tématu rodičovské ochrany se tak autorce nestaly dosavadní výzkumné práce, na které by navázala, ale charakter prvotních výzkumů, které v romských rodinách sama realizovala na téma výchovy dětí. Již po prvotních analýzách získaných rozhovorů bylo patrné, že silným tématem rodinného života a situace formování osobnosti dětí bude také právě jejich ochrana.

5 Transakční vzorce zachycené v rodinách

V průběhu procesu partnerského (rodičovského) vzájemného přizpůsobování se vyvine celá řada transakčních vzorců chování, jimiž každý z účastníků vyvolává a sleduje chování druhého a zároveň jimi ovlivňuje následující chování druhých i sebe. Naše výzkumné šetření se zaměřilo na identifikaci transakčního vzorce subsystému OCHRANY DĚTÍ v mnohoproblémové rodině, která se zároveň identifikuje jako romská. Teoretická východiska umožnila vytvořit podobu transakčního modelu platného v těchto rodinách. Prvním prvkem modelu transakčního vzorce je oblast komunikace v rodině. Zvolená výzkumná strategie umožnila zachytit jak rovinu verbálně komunikovaných obsahů reprezentovaných obavami a potenciaálními riziky, tak rovinu rodičovského jednání, které ozřejmuje a ukotvuje komunikační strategie užívané v rodinách. Druhý významný prvek našeho modelu osvětluje povahu rodičovské role, jak je konstruována v dominantních diskurzích objevujících se v rodinách. Třetí stěžejní prvek modelu osvětluje povahu omezení platných v rodinách. Tato omezení dávají vzniknout hraničním liniím subsystému.

Obrázek č. 3 Transakční model zachycený v rodinách

5.1 Oblast komunikace – obavy, rizika a jednání rodičů

5.1.1 Obavy a rizika

Obavy můžeme chápat jako emočně podbarvené projevy vnitřního prožívání rodičů, naproti tomu rizika již vystupují jako reálné hrozby s vysokou mírou pravděpodobnosti naplnění. Při sběru dat byly v rozhovorech přirozeně zaznamenávány především obavy, velice často se však rodiče zmiňovali i o situacích již naplněných rizik. Z tohoto důvodu je v předloženém popisu rovina rodičovských obav propletena a úzce spjata také s aktuálními rizikovými jevy ze života rodin. Z hlediska věkové struktury bylo spektrum obav možné rozdělit na obavy o předpubertální děti² a obavy o děti v pubertě. U menších dětí byly rodičovské obavy svázány především s nepřátelským světem. V této představě dominují lidé, kteří mohou dítěti ublížit.

„[...] aby jim neublížovali a hlavně ty, co unášejí ty děti – blázni. Hlavně ty, co nenávidí ty romský lidi. Někteří lidé jsou takoví, že prostě vidí to romské dítě a už mu nadávají. Nechtějí, aby k němu přišel, nebo aby si hrál s jinými dětmi, protože jejich děti jsou bílý, tak asi to.“ (Derošovi)

Ohrožení vycházející z dalších lidí rodiče spojovali jednak se zkušeností z širšího sociálního prostředí, kde se setkávali jak s nepříjetím, tak také se situacemi v lokalitě, kdy byly děti ohroženy podezřelým jednáním neznámých osob. Svou roli zde hraje právě zranitelnost rodin, které jsou zasaženy sociálním vyloučením, jež s sebou nese menší míru schopnosti bránit se v rizikových situacích legitimními prostředky a schopnost využívat sociální instituce nabízející pomoc a ochranu.

Další rovinu obav o menší děti reprezentovalo pojetí nebezpečného světa. Zde hrála svou velkou roli zkušenost rodičů – nástrahy, které na děti číhají, mají situační povahu, nestojí za nimi zlý úmysl jiných lidí.

„Dejme tomu tady, jak jezdí ty auta, nebo u Tesca, tam musejí být opatrní. Oni vědí. Oni tam musejí čekat a my s nimi půjdeme. Je držíme za ruku a doprovodíme je... Člověk neuhlídl někdy, jak se mi stalo. Já jsem se jenom otočila a dítě už se mi opářil.“ (Tikovi)

Především u menších dětí dominovala rodinnému diskurzu myšlenka „aby se jim něco nestalo“. U dětí v pubertě byl hlavní zdroj obav úzce spjat s chováním samotného dítěte, diskurz byl ukotven v myšlenkovém schématu „aby něco neprovedl“, na kontextuální úrovni byl tento diskurz rámován skutečnými již proběhlými problémy s dětmi. U starších dětí vystupoval také do popředí genderový aspekt

² Rozdělení je na základě rodičovských výpovědí a nevychází z konkrétní kategorizace vývojové psychologie.

problematiky. U chlapců byla největší obava spojena s drogami a v souvislosti s nimi i s nevhodnou partou.

„Před drogami, před trávou, aby nekradli, to, co se děje venku. Chránit je před tím, upozornit je na to, aby to nedělali, nebo aby si na tohle dávali bacha, že to je, tohle asi před tímhle tím. Ty drogy, hodně a krádeže, aby neměli problémy před tímhle tím.“ (Dobří)

Oblast drogové závislosti a vlivu nevhodné party spojovala prožívané rodičovské obavy s reálně hrozícími riziky. Ve zkoumané lokalitě byla většina rodin dospívajících chlapců tímto problémem zasažena. V lokalitě operovali dealeri z vnějšího prostředí, rodiny nedisponovaly žádnými ochrannými prostředky proti těmto lidem. U dívek dominovala obava z brzkého těhotenství.

„No, já si myslím, že nějaký ten rok to vydrží, ale potom už ne. Potom čím je starší, když nastane 16, 17 roků, tak to pak má svojí hlavu, a to už je potom trochu těžší s těma holkami. Říkám, to byste je musela mít na provázku a všude je mít s sebou. A to samé je u kluků. Když už se kluk seznámí s nějakou holkou, tak prostě začnou vám lhát. Drží se venku, potom o dvě hodinky, potom už nepřijde vůbec. To se mně teda ještě nestalo, ale pak řekne: ‚Maminko budeš babička.‘“ (Revajovi)

Ačkoliv byla obava z těhotenství dcery silně zastoupena, další vývoj osudu dcery a nově narozeného dítěte nebyl spojován s obavami o jejich další osud. Naopak retrospektivní výpovědi, kdy matky hovořily o své vlastní zkušenosti s prvním raným těhotenstvím, ukazovaly na usmíření rodiny. Obecnější charakter obav o starší děti se u rodičů neobjevoval. Rodiče pracovali pouze s reálnými riziky, která měla často zkušenostní podklad. U chlapců silně vyvstávalo také řetězení obav: příslušnost k partě → drogy → nevhodné chování i k rodiči → kriminalita → ústavní hrozba. Tomuto vývoji odpovídaly reálné životní příběhy členů komunity i aktuální kauzy dětí.

5.1.2 Jednání rodičů

Tematizace obsahové stránky rodičovských obav umožnila rozkrýt i konkrétní rodičovské postupy, jimiž se snaží s obavami i riziky bojovat. Na základě popsanych a vysledovanych rodičovských postupů vzniklo schéma rodičovského jednání využívané rodičovskými postavami jak v situacích bezprostředního ohrožení dítěte, tak i jako prevence ohrožujícího dění. Při popisu konkrétních tematizovaných obav rodičů krystalizoval jako podstatný aspekt věk dětí. V případě konkrétních postupů zůstal však aspekt věku upozaděn. Schéma jednání je v základních rysech stejné při ochraně mladších i starších dětí, mění se jen situační kontext, ve kterém děj probíhá. Hlavním opěrným bodem rodičovského jednání ochraňujícím dítě je především fyzická rodičovská blízkost a bezpečí domácího prostoru. Bezpečí

domova se vztahovalo i na prostor kolem domu, který je rovněž chápán jako zóna bezpečí. Místa, která jsou chápána jako riziková, představují nebezpečí z důvodů nemožnosti přímé kontroly rodičem. Zajištění bezpečného prostoru a fyzická blízkost rodiče souvisela s potřebou přímého dohledu nad dětmi.

„Třeba jsi v kuchyni a to dítě v pokoji, že ho mám na očích... Hlídat je pořád, protože my jsme naučení nikam je nepouštět samotné. Prostě být pořád s nimi, říkat jim, aby se s nikým ne bavili, nebo s cizím nešli. A když jim někdo řekne, aby šli, tak aby nechodili, že jim může ublížit. Ale kluci ne, oni jsou takoví, že nejdou.“
(Revajovi)

Bezpečnost/nebezpečnost prostředí se odvíjí od schopnosti rodiče dítě ohlídat. Nejde o vlastnost danou prostředím, nebo postojem dítěte k rizikům, ale jde de facto o záležitost rodiče. Provázání ochranných postupů s osobou rodiče je jednou z dominantních vlastností všech zachycených rodičovských opatření. Především představa silné neohrožené matky, která zvrátí průběh všech negativně se vyvíjejících situací, se objevovala ve všech rodinách. Matky si nepřipouštěly možnost neúspěchu – máma schopná zastavit všechna přicházející ohrožení vystupuje až v archetypální podobě a má své pevné místo v pojetí rodičovské role. V situacích, které byly chápány jako ohrožující, matky vstupovaly do děje a dítě se pokusily „vytrhnout“ z dění. Aktivní zásahy matek do dějů vedly k izolaci dětí.

„[...] protože když jsou samotné děti venku, myslím ty větší, takže někdy jsou takový, že ty děti do sebe rýpou, provokují se. Tak aby z toho nebyla nějaká hádka nebo bitka, tak jdu radši s nimi na dvorek, nebo se dívám přes okno. Když nějaký kravál, nebo zvýšení tónu venku je, tak D. dostanu do baráku, aby mezi nimi nebyl.“ (Revajovi)

Tato izolace však neplnila roli trestu – šlo o zásah, jehož smyslem byla prevence před eskalací konfliktu. Izolace dětí představovala určitou strategii, jak se vyhnout konfliktům v komunitě, a současně tak rodiče budovali svou tvář v komunitě tím, že jejich děti nebyly účastníky konfliktů. Izolující jednání rodičovské postavy úzce souvisí s její schopností přímé kontroly a pojetím mateřské role. Rodiče se snaží mít dění v dětských skupinách „na očích“ a pokud možno pod kontrolou, aby mohli včas zasáhnout. Takový postup zajišťuje relativní bezkonfliktnost uvnitř komunity. Včasná izolace pomáhá tlumit vznikající napětí vnitroskupinových vztahů a současně plně odpovídá rodičovské filozofii ochrany, kdy je potřeba držet dění pod kontrolou.

Zásahy rodičů, ve kterých dominuje preference domácího prostředí, požadavek fyzické blízkosti rodiče, přímý dohled a izolace, tvoří základní paletu komponentů subsystému OCHRANY DĚTÍ. Tyto komponenty plní své úkoly na úrovni vnější struktury subsystému, kde zabezpečují pocit bezpečného prostoru a fyzickou ochranu dětí. Směrem k vnitřní struktuře subsystému je však jejich úloha směřována

k budování úzkého vztahu s dětmi, ten rodiče považují za klíčový při ochraně. Významnou roli při budování vztahu s dětmi hrála schopnost rodičů s dětmi o věcech mluvit. Společnému povídání přiřítali rodiče velkou váhu – chápali je jako prostředek budování vztahu i jako nástroj umožňující porozumět životním výzvám, které před dětmi stojí či budou stát.

„A trochu si s nimi popovídat o těchto všech věcech [rizika], a pak to bude. Pokud to dítě to pochopí, tak si myslím, že by to mělo fungovat. Prostě přijde ze školy, hned ve dveřích se zeptám, jak bylo ve škole, vyprávěj, a tohleto, on mi vždycky vypráví, co bylo ve škole, co dělali ve škole. Pořád mám na něho nějaké otázky, co dělali třeba na tom hřišti, jaký kluci tam byli na tom hřišti, hlavně je chránit před nebezpečnými lidmi. Musíš to dítě umět vychovat, jak mu nebudeš věnovat svůj čas, tak prostě to nestojí za nic.“ (Štěpánovi)

Povídání ze světa dětí je doprovázeno také aktivním sdílením příběhů ze světa dospělých. Životní zkušenosti rodičů, dětí i blízkých příbuzných jsou před menšími dětmi otevřeně zmiňovány a jsou také ve formě vyprávění využívány jako cílený výchovný prostředek. Tyto příběhy nesou často zprávu o temných stránkách života. Rodiče je cíleně využívají v situacích, kdy chtějí na dítě autentičtěji zapůsobit a podtrhnout význam předávané pravdy. Vyprávěná životní zkušenost se tak mění v nástroj, který má navodit tíseň. V takto pojatém nátlakovém příběhu rodič před dětmi odkrýval relevantní souvislosti a ukazoval je na příkladech z bezprostředního okolí. Nátlak související s možností odebrání dětí do DD vytvářeli rodiče i bez využití reálných příběhů.

„Proto jim matka říkávala, že když byla malá, také byla v dětském domově a ví jaké to tam je. Že byla potom ráda s rodiči, aby si to děti pamatovaly. Potom, co paní D. řekla dětem, jaké to bylo v DD a jaké je to, když nemohou být děti s rodiči, všechny děti se postupně hodně zklidnily a začaly poslouchat.“ (Tikovi)

V pozadí vyprávěných příběhů stojí zkušenosti, které již rodina má s intervencí sociálních institucí. Pracovníci OSPOD vstupují do života rodin se svými požadavky na změnu, ale nedisponují dostatkem zdrojů, které mohou rodině reálně nabídnout. Nedostatek zdrojů a času pro dlouhodobou klientskou práci vytváří prostor pro represivní opatření (Matoušek, Pazlarová 2016). Rodina je v takových situacích odkázána pouze k vlastním zdrojům, které jsou však deficitní právě s ohledem na skutečnost, že se jedná o rodiny čelící dalším hrozbám. V takové situaci rodiče orientují svou pozornost do vnitřních struktur rodiny.

Rodiče se snaží nejen podchytit informace a eliminovat rizika, ale především využívají zmiňované postupy k budování pevnějších vztahů s dětmi. Do popředí vstupuje schopnost rodičů transparentně vyjadřovat prožívané emoce, která ukotvuje rodiče i děti do systému rodiny a posiluje budování vzájemných vztahů.

Výzkumem zachycená témata i situace v rodině vytvořily první opěrný bod transakčního vzorce, který se v dalším kroku stane základem pro vytvoření představy o roli rodičů v subsystému OCHRANY DĚTÍ.

5. 2 Povaha rodičovské role – kontexty diskurzů transakčního vzorce

Sféra vnějších i vnitřních komponentů komunikace krystalizovala v zásadní požadavek na plnění rodičovské role. Charakteristickými rysy rodičovských postav bylo silné rodičovské chování, úsilí o budování vztahu, ochranná a řešitelská orientace a chování spojené s důvěrou a nadějí do budoucna. Orientaci a pojetí rodičovských rolí bylo možné zaznamenat v zachycených diskurzech.

Vyprávěním v rodinách dominovaly čtyři diskurzy, které bylo možné zachytit a porozumět jim ve světle kontextuálního dění v rodině. V rodinách akcentované diskurzy osvětluje požadavky, které jsou vtisknuty do představ o plnění rodičovské role. První nejsilněji zastoupený diskurz se promítal do celkového pojetí rodičovské role. Je možné jej vnímat jako akcent silného rodičovství, které se průřezově projevovalo ve všech postupech rodičů. Rodiče vystupovali jako neohrožení a silní strážci dětí i hranic rodinného systému. Pojetí silného rodičovství rezonovalo v situacích přímého dohledu, snah o izolaci dětí i přímých intervencí ve prospěch dítěte při jednání s institucemi i členy komunity.

Druhý diskurz nejlépe vystihuje tvrzení „Funguje nám to bezvadně, jsem moc spokojená“. Na kontextuální úrovni bylo toto naladění zastoupeno v situacích, kdy matky hovořily o již dospělých dětech či naopak velmi malých dětech, diskurz byl propojen také s domácím prostředím, které je vnímáno jako zóna bezpečí. U již dospělých dětí, bez ohledu na obtíže v minulosti, ovládal současnost pocit spokojenosti a hrdosti. Kromě věku byl tento diskurz doprovázen také silným příklonem k uvědomění si dominance vztahu s dětmi jako hlavního ochranného faktoru – volily jej matky zaměřené na budování vztahu. V krajní podobě nebyla matka v žádné úrovni rozhovoru schopna připustit slabinu svého přístupu. Povaha úkolů rodičovské role je úzce spjata se schopností budovat s dětmi natolik silný vztah, který vede k tomu, že děti rodiče prostě nezklamou. V našem schématu této povaze rodičovské role odpovídá představa rodiče usilujícího o budování vztahu.

„To jako všechny moje děti [...] poslechnou mě tím pádem, že mě nezklamou, že si jeden druhému pomáháme, že mě neumí obelhat, já nevím. A že mi říkají pravdu. No, já nevím, já svým dětem jako věřím moc. Oni mě ještě nezklamali. To zas ne [...] No, to je složité taky tohle to, já nevím. No podle mého stačí, že moje slova a to platí [...] Ano, funguje to. Já s nimi problémy nemám, jak v jiných rodinách. Mě poslouchají, nevím [...] No, já si pořád myslím, že oni mě nezklamou.“ (Tikovi)

Třetí diskurz byl propojen s předpokladem „Musíme si teď dávat pozor, máme problémy“. Reflektoval situační dění a dominoval ve vyprávění o pubertálních

dětech. Na kontextuální rovině vystupoval kromě věku a zaměření na situační dění také preferovaný modus operandi silně se přiklánějící k řešení vzniklých situací, které mohou vyústit v katastrofu v podobě ústavní péče, zapojení policie či OSPOD.

„Vadí mi třeba u tady toho L., že když nechodí do školy, tak rodičům to nevadí, nebo ta práva. Já okamžitě nějak reaguju na to, že bych to chtěla řešit [...], takže okamžitě jdu, aby se to nějak řešilo [...]. O prázdninách se máme stěhovat, tak jsme velice rádi, že se zbavíme těchto drogových závislostí. [...] u tohohle L., aby se trochu zlepšil. Teď skončil školní rok, pak ho čeká ještě jeden rok, tak nevíme, co. My se budeme snažit dát L. do P, protože se chceme stěhovat do okolí P, aby tady nemusel být s takovýma kamarády, co ho učí taky to záškoláctví.“ (Piškovi)

Třetí diskurz je provázán s rodičovskou potřebou věci řešit – byl spojen na jedné straně s aktivitou matek, na straně druhé však také se silnou potřebou budovat vztah. Tento diskurz potíže připouští – ty se váží na prostředí mimo domov. Pozitivním vyústěním problémových situací je takový stav, kdy dítě zvládá odolávat rizikům samo. Povaha úkolů rodičovské role je provázána se schopností potíže dětí řešit a děti ochraňovat. V našem schématu této povaze rodičovské role odpovídá představa řešícího a ochraňujícího rodiče.

Čtvrtý diskurz naznačoval relativitu aktuálně prožívané stability v rodině. Jeho typickým vyjádřením je myšlenka „Teď to jde, uvidíme, co bude“. Představy a požadavky rodičovské role se zde setkávají na jedné straně s důvěrou v dítě, na druhé straně však paradoxně ustupuje rodič do pozadí a stává se rodičem doufajícím v lepší budoucnost. Tento diskurz má nejbližší k postojům, které zaujímají hlavní interpretační rámec v situaci alternativního vzorce a jeho diskurzu popsaného v kapitole 5.6.

„No, až budou oni dospělí a budou mít svoje děti, doufám, že jim taky budou přísní, jako já. Takže s D. se bavím, že už není malý kluk, že už teda má patnáct roků, že už teda má nějaké povinnosti, že to tak nejde, ale teď musím zařukat, nemám s ním problémy s D. No, uvidíme za rok, za dva.“ (Revajovi)

Očekávání pozitivního vývoje je v jistém smyslu odtrženo od reality, které rodiny čelí. Příklon k důvěře a doufání v lepší vývoj je v přímém vztahu k systému omezení platných v rodině. Tato omezení představují hraniční pásmo sledovaného subsystému. V jistém smyslu se v situacích důvěry a doufání uzavírá komplex všech rodičovských opatření.

5.3 Omezení ovládající transakční vzorec

Na první dva prvky modelu transakčního vzorce navazuje třetí prvek, kterým je hraniční pásmo subsystému tvořené omezeními platnými v rodině. Zatímco

první prvek se zaměřil na podchycení části spletné komunikační sítě uvnitř rodiny, druhý prvek našeho vzorce umožnil proniknout a porozumět systému očekávání a představ o rodičovské roli. Třetí prvek představuje rámec celého subsystému a je tvořen omezeními, která jsou v rodině platná. Ve sledovaných rodinách byl velký důraz kladen na důvěru a pravdu, které představují základ idiosynkratických omezení platných v rodinách.

„No, tak to je, no podle výchovy, jak děti si s těma rodiči rozumí, že ho neklame. No, jako, že si důvěřujeme jeden druhému, že mě jako poslechnou.“ (Tikovi)

Aby mohl rodič účinně zasáhnout ve prospěch dítěte, musí znát pravdu. Tak jako se v rodině očekává, že děti sdělí rodičům pravdivé informace, tak i rodič komplementárně nabízí dítěti ze své strany absolutní důvěru v jeho slovo.

Frekventovaný důraz na pravdu a důvěru provázený pojetím silného rodiče vystupoval do popředí ve všech očekáváních spojených s rodičovskou rolí. Současně s takto pojatým idiosynkratickým omezením byla v rodinách uplatňována také omezení generické povahy, kde dominantní roli hrálo rozdělení moci a autority, která je plně v rukou silných rodičů. Při tomto nastavení rodiče vůbec nepřipouští a nepracují s možností, že by jim dítě pravdu nesdělovalo. Taková představa není slučitelná s očekáváními platnými ze strany rodičů, ani s uspořádáním moci a vlivu v rodině. Pokud by došlo k situaci, kdy se prokáže lež dítěte, je zasažena nejen vztahová úroveň subsystému rodič-dítě, ale z našeho pohledu se hroutí celý systém omezení platných v rodině. To by vysvětlovalo chování rodičů, kteří se snaží pochopit jednání dětí a hledají vysvětlení situací, jež neodpovídají jejich představám.

„Nebo třeba ze školky – občas mu někdo ukrad jeho hračku, co si vzal do školky, tak možná tam odtud, že to má [krádeže] – no, ale já nevím. ... Prostě chci vědět, o co jde, proč, a pak řeknu svůj názor, kvůli čemu to bylo, že on se takhle zachoval. Tak se to musí nějak vysvětlit, proč oni [policie] museli přijít [šikana – dítě bylo obětí i agresor].“ (Revajovi)

Snaha pochopit motivy dětí tvořila nedílnou součást rodičovského přístupu k dětem společně s rodičovskými zásahy. Jejich neustálou snahou o podchycení dějů i informací, pochopení vnitřních motivů dětí je budován obraz pečujícího, vždy pomáhajícího, ale i přísného rodiče, který vyvinul maximální úsilí o ochranu dětí. K těmto projevům se připojovalo i otevřené projevování pozitivních citů.

5.4 Povaha hranice subsystému

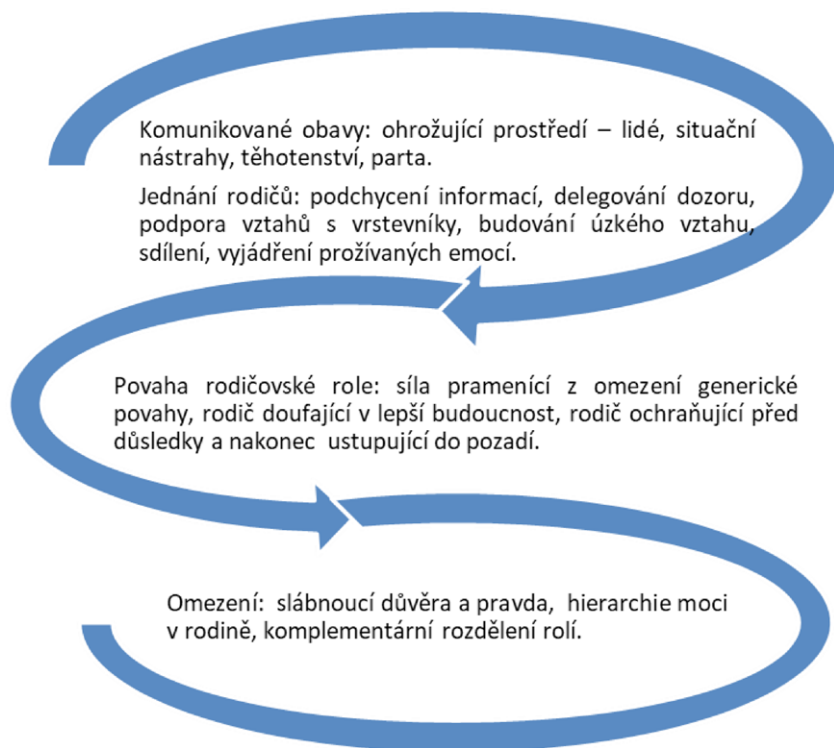
Fyzické projevy lásky, zahrnování dostupnými dárky v okamžiku projevené potřeby, povídání a důvěrné sdílení s dětmi, bezmezná důvěra ve slovo dítěte i snaha pochopit jeho důvody se podílí na tvorbě očekávání souvisejících s rodičovskou

rolí a z ní vycházejících představ o postavě rodiče. Pokud tyto procesy sledujeme optikou propletených či rozvolněných hranic systému, můžeme si v rodinách povšimnout silné tendence ke vztahování se dovnitř rodinného dění (fyzická blízkost, domácí prostředí, přímý dohled, informace od dětí, povídání, budování vztahu). Velmi silné propletení vztahu až izolace od reality vnějších vlivů ve svém důsledku vede k vyčerpávání vnitřních zdrojů potřebných k přizpůsobení se požadavkům, které na rodinný systém doléhají. V situaci, kdy začne situaci dominovat propletené nastavení hranic, je rodina uzavřena ve své pasti. Pokud přicházejí z vnějšího prostředí rodiny signály o potenciálním rizikovém jednání dětí, rodiče se orientují dle slov dětí, nikoli na základě informací nepřátelského světa. Jejich děti jim přeci nelžou – taková premisa je základním idiosynkratickým omezením, jež ovládá transakční vzorec subsystému OCHRANY DĚTÍ. Rodiče spoléhají také na vlastní schopnost dítě kontrolovat – tak je přeci nastavena jejich strategie. Pokud je dítě účastníkem rizikového jednání, je rodič konfrontován s vlastním neúspěchem. V rovině vnějších vztahů na úrovni komunity pak taková informace oslabuje pozici celé rodiny.

V našem výzkumu byla identifikována také rozvolněná podoba hranic. Ta se projevuje v podobě rigidní vnitřní struktury úzce propojené s omezeními generické povahy. Patří sem vysledovaná struktura rodinné hierarchie moci a autority, která staví roli rodičů vysoce nad roli dítěte. Toto nastavení způsobuje vážnutí komunikace mezi jednotlivými subsystémy. Některá témata tak mohou být tabuizována. Dochází potom k velmi paradoxní situaci: rodina, která dovede poskytnout svým členům velice úzce propletené vztahy, současně vytváří hraniční pásma, ve kterých panuje rigidní nastavení a která znemožňují otevřeně komunikovat některé problémy. Rodina pak ztrácí schopnost nabídnout svým ohroženým členům pomocnou ruku takovým způsobem, aby byla pomoc účinná. Tato skutečnost může vysvětlovat fakt, že se rodičům jejich ochrana příliš nedaří.

5.6 Alternativní vzorec

Pro plné pochopení dějů v rodině je potřeba se zaměřit také na spektrum alternativních, lépe řečeno rozšířených vzorců jednání rodičů v situacích ohrožení. Celý subsystém OCHRANY DĚTÍ je svázán s rodičovskými postavami a především matkami. Jeho těžištěm je neustálá kontrola dětí a snaha o budování vztahu. Tento postup však naráží v situacích, kdy rodiče nemohou uplatnit svou strategii. Nejsilněji prožívané obavy a rizika rodičů směřované ke starším dětem byly úzce spjaty s vývojovými potřebami dětí navazovat vztahy i mimo domov. Rodina je v takových situacích postavena před úkol vytvořit a využívat alternativní podobu transakčního vzorce. Stávající prvky subsystému OCHRANY DĚTÍ jsou v situacích, kdy rodič nemůže fyzicky kontrolovat dění, rozšířeny o sadu dalších prvků. Jedná se o podchycení informací, delegování dozoru na další členy rodiny a komunity a snaha podporovat vztahy s vhodnými kamarády.

Obrázek č. 4 Model alternativního transakčního vzorce

Prvním opěrným prvkem alternativního vzorce, který se úzce dotýkal již dříve představených prvků transakčního systému, byla snaha rodičů o podchycení informací. Rodiče pracovali při získávání informací výhradně s informacemi od dětí. Rodiče se snaží získat co nejvíce informací o prostředí, do kterého dítě půjde, či se v něm pohybovalo. Získané informace neslouží jen k získání přehledu o tom, co se děje. Vytváří také první odrazovou plochu k budování vztahu na pozadí společného povídání a sdílení. Všechny takové rozhovory jsou rámovány silným očekávaním pravdomluvnosti a důvěry ve slovo dítěte. Nemohou-li se rodiče přímo účastnit ohrožujících situací, chtějí o nich mít detailní přehled z vyprávění svých dětí.

„...když jde do města, tak mi řekne – mami, přijdu v tolik a tolik, jdu tam a tam [...]. Tak to já se dozvím, protože přijde a stejně mi řekne, kde byl. Když přijde pozdě večer domů, tak vím, že nebyl tam, ale byl někde jinde [...]. Prostě chci vědět, o co jde.“
(Revajovi)

Ačkoliv rodiče vycházejí z požadavků idiosynkratického systému omezení a staví na důvěře a pravdomluvnosti dětí, v situacích, kdy je nastaven alternativní vzorec, dochází k posunům rodičovské role z rovin silného rodiče do pozic rodiče, který

především varuje a doufá v lepší vývoj. Reálně jsou rodiče odkázáni na informace dětí a již sami očekávají, že jim upřesňující – pravdivé informace děti sdělí v podstatě dodatečně. Informace neslouží pouze k přehledu o aktivitách dítěte – jsou nástrojem budování vztahu. Akční rysy rodičovské role, které vedly rodiče k přímým zásahům do situačního dění, se však upozaďují. Postava silného rodiče je i nadále komunikována a také omezení generické povahy podporují toto pojetí role. V situaci naplnění rizik však začíná přeci jen slábnout. Její síla se projevuje především ve chvílích dodatečné ochrany dětí, tedy v situaci, kdy již došlo k naplnění obav. Rizika se naplňují a je potřeba dítě chránit před důsledky jeho činů. Snaha o podchycení informací a ochrana před důsledky nevhodných činů dětí s sebou přináší také riziko vzniku konfliktního prostoru na hranici s vnějším systémem rodiny. Především vyskytuje-li se dítě v prostředí, které je chápáno jako nepřátelské, nebezpečné a nedůvěryhodné, stoupá zájem rodičů přijímat informace od dětí, které se v takovém prostředí dění účastnily, a také je chránit. Snahu o podchycení informací je třeba chápat v kontextu omezení, která řídí interakce členů rodiny. V našich rodinách byl systém omezení podřízen přísné rodinné hierarchii a dominovalo silné očekávání vhodného chování dětí, jejich pravdomluvnost vůči rodičům a absolutní důvěra rodičů ve slovo dětí. V takovém nastavení probíhajících interakcí může být pro dětského člena rodiny nepředstavitelné zklamat rodiče informací o tom, že se skutečně rizikového jednání dopustil. Nepříjemné skutečnosti jsou před rodiči zatajovány a na povrch se dostávají zpravidla až v situaci, kdy do dění zasahují státní instituce, či ve chvíli, kdy již nelze tajit těhotenství. A právě v takové chvíli nastupuje ochrana před důsledky.

Získávání informací není jediným opěrným prvkem alternativního vzorce. V situacích, kdy nemohou rodiče sami přímo kontrolovat děti, delegují tuto pravomoc na další členy rodiny a komunity. Ve sledované lokalitě vykonávaly dohled nad malými dětmi nejstarší sestry, ale i další sourozenci. Sami rodiče se zmiňovali také o ochranné funkci bratrů. Bratrský dohled se však týkal výhradně dohledu nad dospívajícími dívkami. Na genderové rovině zde můžeme sledovat tradiční rozdělení rolí. Zatímco nejstarší dívky jsou zapojeny do péče a jejich dohled je žádán nad menšími sourozenci v období jejich dětských let, odrostlejší bratři, ne notně starší, mají za úkol dohlížet na chování dospívajících dívek. Právě v situacích přenesené odpovědnosti za dohled se vynořuje mnoho otázek o funkčnosti tohoto systému. Sourozenci delegovaní jako dozor stojí v sevření několika protichůdně působících vlivů: na jedné straně jsou odpovědní rodiči, který je ustanovil jako dozor, nesou odpovědnost vůči své roli, která konstituuje jejich místo v komunitě, ale současně jsou součástí sourozeneckých vztahů, které na ně kladou další požadavky.

Podobné otazníky jako delegování dozoru s sebou přináší i další z prvků alternativního vzorce, kterým je kontrola výběru vhodných kamarádů. Rodiče se snaží podporovat vztahy s vhodnými kamarády a považují zapojení dětí do vrstevnických part za určitý druh ochrany.

„On se ukáže třeba a pokud ne, tak vím, že je s klukama. Že chodí na hřiště, to hřiště je kousek od nás, tak vím, že je tam.“ (Štěpánovi)

Stejně jako v případě získávání informací je i zde pro rodiče rozhodující rámcový přehled, který však získávají až po odeznění situace. Rodič předpokládá a doufá, že je dítě na bezpečném místě s kamarády. Ze zaznamenaných situací v lokalitě i zkušeností samotných rodičů je však patrné, že tento způsob ochrany plně nefunguje jako účinná prevence. V pozadí může stát na jedné straně posun na úrovni rodičovské role a současně i volba alternativního protektivního opatření. Rodina žije ve vyloučené lokalitě, kde je setkávání se s rizikovými jevy častější. V bezprostředním okolí dítěte jsou vrstevníci, kteří mají zkušenosti s negativními sociálními jevy. Ve sledovaných rodinách mladí lidé vstupovali předčasně do rodičovských rolí a společně s vrstevnickou skupinou se účastnili dění v rizikové partě. Ačkoliv rodiče volí vrstevnické skupiny jako protektivní nástroj, sami je dovedou reflektovat jako silně ohrožující činitele. Za nejzávažněji prožívané riziko považovali rodiče příslušnost k problémové partě vyjádřené jako: Cigán půjde za Cigánem (Revajovi). Obavy z nevhodných kamarádů mezi rodiči silně rezonovaly.

„[...] a je druhá stránka, jestli dospívá a je mu 12, 13, 14 roků, tak tam už zase jsou i dospělejší, jak jim to myslí. Tam třeba nekouřil, kamarád ho naučil kouřit. Třeba co se týče děvčat, on má holku. Nikdy v životě to ještě nezkusil. Bavíme se otevřeně, takže se mu pochlubí, takhle, tohle, já jsem byl s touhle, támhle to jsem dělal. No a to dítě, nebo ten kluk v těch letech, už by to chtěl taky vyzkoušet. Jestli já se mu pochlubím, že jsem to dělal, tak právě on to bude chtít taky zkusit. Takhle se člověk právě učí, jako ty děti. On kouří, já nekouřím – taky to chci zkusit. Jak tomu zabránit, to je těžká věc. To byste s nimi museli být jak ve škole, jak venku, na každém kroku pomalu. Tady jde o výchovu dětí. Co se týče toho, tak to musí být v tom člověku. Protože jestli to nemá ten rodič v sobě, tak to nemůže mít ani to dítě.“ (Mužikovi)

Všechny nejsilnější prožívané rodičovské obavy se propojují se světem vrstevnických skupin, jejichž zásadní vliv začíná být patrný právě v období dospívání. Ambivalence rodičovských pohledů na roli vrstevníků je umocňována zkušeností ze zkoumané lokality, kdy všechny zaznamenané rozhovory jsou de facto vztahovány k jednomu okruhu osob. Hovoří-li jedna část rodičů o vhodných kamarádech, jsou tito kamarádi pro druhou část rodičů hrozbou. Ani přes tyto skutečnosti rodiče nepochybují o účinnosti svých opatření.

5.7 Diskurz alternativního vývoje

Vyrovnat se s rozpory vlastních představ a skutečnosti pomáhá také diskurz, který ovládá situace neúspěšné ochrany dětí před riziky. Především v situacích, kdy bylo

dítě umístěno do ústavní péče, vyplouval napovrch diskurz, který kompetenci i odpovědnost za vlastní (ohrožující) rozhodnutí přenášel na dítě. Zatímco v pomáhajících institucích je za „viníka“ umístění dítěte do ústavní péče častěji považován rodič, který péči zanedbal, nebo nezvládl výchovu, ve sledované komunitě tomu bylo naopak – „viníkem“ bylo vždy dítě, které svým jednáním způsobilo stav odloučení. Rodiče jsou naopak chápáni jako ti, kdo před hrozbou odloučení vytrvale varovali a využili všech dostupných prostředků, aby dítě před ústavní péčí ochránili.

„Dělá to pořád, potom skončí v tom děcáku, oni mu říkaj: ‚Když to budeš dělat, skončíš v dětským domově a uvidíš sám, jaký to tam je.‘“

?: Je to jejich [dětí] rozhodnutí?

„No, jo, jestli chce být s rodičema nebo v DD. Udělá bordel, ale je tam i jiná instituce, rodiče řeší jiný problémy. To oni ho jakoby chráněj. Sou někde, tak třeba řeknou, že už to příště neudělá a že ho pohlídaj. Záleží to na sociálce. Voni už potom koukaj na to, co ta sociálka řekne, protože oni s tím už nic neudělaj. Že když sociálka řekne, že to dítě bude [bude umístěné do dětského domova]. Jako doma mu nadávaj, že si to zavínil on: ‚Vidíš, co si zavínil, a vidíš, co tě čeká.‘ Protože když on byl mladší, tak oni mu říkali, co se nemá dělat. A oni mu potom řeknou: ‚Vidíš, co jsi zavínil, vidíš, kam teďka jdeš, a my jsme ti to říkali, že když to budeš dělat, tak do toho děcáku se dostaneš. Nebudeš poslouchat nás,‘ ale oni mu to tomu dítěti řeknou, že když je nebude poslouchat, tak už se dostane do toho DD, a oni mu to už říkali hodně dlouho. A když je v tom DD, tak by nejradši řekl, že by nejradši byl u rodičů. Že se omlouvá, že to udělal, a že by chtěl být s rodičema. Chyba rodičů to není – oni mu pomáhali, oni to nechtěli, oni mu to říkali. Je to chyba toho dítěte.“
(Rozhovor s konzultantem)

Pojetí rodičovské role, která byla v transakčním vzorci vymezena jako silná, budující vztah, ochraňující, řešící a důvěřující v lepší vývoj, se v alternativním vzorci posouvá směrem k varujícímu rodiči ochraňujícímu před důsledky nevhodných činů dětí a v konečné fázi vývoje k postavě, která ustupuje do pozadí. Generická omezení ukotvující hranici subsystému jsou sice i nadále platná a role rodičů je propojena s jejich mocenskou pozicí, ale narušení idiosynkratického systému omezení vnáší trhliny do všech částí hraničního pásma. V situaci naplnění rizik rodina prožívá krizi důvěry – realita odkazuje na skutečnost, že děti přinášely rodičům nepravdivé informace a i další ochranná opatření rodiny selhala. Rodiče jsou konfrontováni s neúspěchem a jejich obavy se naplnily. Rodinný systém na tuto situaci přirozeně reaguje. Nová síť komunikačních témat a nové signály rodičovského jednání roztácejí nově přeskupenou podobu subsystému rodiny. Ve zkoumaných rodinách byl zaznamenán pozitivní prvek této „nové komunikace“. Zatímco před situací ústavního umístění dětí rodiče akcentovali smutek a strach, retrospektivně hovořili o zkušenosti s dětským domovem jako o pozitivní.

„[...] aby nebylo záškoláctví, takže opravdu chceme ten jeden rok přežít, aby se nedostal do ústavu [...]. S M. jsme měli problémy – ten byl v ústavu. Toho jsme s manželem věčně naháněli, a pak se teda náš M. dostal na dva roky do ústavu. A pak se nám ho zase podařilo zase zpátky. On měl trestnou činnost. Pak se nám ho za ty dva roky podařilo dostat zpátky z ústavu. No, ale musíme říct, že ten ústav mu k něčemu byl, protože dnes je to velice slušný člověk a stará se o svoji dceru.“
(Piškovi)

Zkušenost odloučení je tak stále přítomnou hrozbou a rodiče na ni upozorňují. Kromě vědomého a cíleného využívání zkušeností jsou děti v rodině často konfrontovány také s nezáměrným působením prožívaných příběhů – znají osud svých starších sourozenců či bratranců, kteří v ústavní péči byli či jsou. Transakční vzorec dominující subsystému OCHRANY DĚTÍ v rodině se tak přirozeně mísí s dominantním vzorcem subsystému opětovného přijímání do rodiny.

6. Kontext ohrožujících situací

Sdílené spektrum obav i jednání rodičů je zasazeno do situačního kontextu. K významnému kontextuálnímu vlivu zde můžeme zařadit výzkumem zvolený koncept mnohoproblémovosti rodin, který rámoval výběr rodin. Všechny rodiny souběžně čelily několika problémům. Životní situace oslovených rodin byla úzce spojena s osobními zkušenostmi s ústavní péčí a intervencemi OSPOD. Rodiny čelily potížím v oblasti bydlení a v této souvislosti se objevovala rovina problémů souvisejících s životem v sociálně vyloučené lokalitě. Dospělí členové byli nezaměstnaní a měli nezanedbatelné problémy s dluhy. Finanční zajištění rodin bylo dlouhodobě spjata se závislostí na sociálních dávkách.

Také struktura rodiny vytvářela významný vliv. Při modelaci transakčního vzorce subsystému OCHRANY DĚTÍ se vynořil význam specifické rodinné struktury, především pak věkové rozmezí a počet jednotlivých dětí. Skutečnost, že rodinná struktura neumožňuje vytvoření střednědobě platných rodičovských postupů provázaných s vývojovými fázemi dětí, může stát za operačním charakterem rodičovských opatření. Vícečetné rodiny s dětmi ve větším věkovém odstupu neumožňují rodičům zaujímat kompaktnější a střednědobě platný model ochranného jednání. Každé z dětí v rodině čelí odlišnému spektru rizik. Rodinnými cykly ve smyslu vývojových stádií rodiny, jak o nich hovoří někteří autoři (Duvallůvá 1967; 1988; Olson 1989; McGoldrick, Shibusawa 2012), taková rodina neprochází. Všechna vývojová stadia a jejich vývojové úkoly se v životě našich rodin kumulují do jednoho prostoru a času. Trajektorie rodičovských zásahů je pak řízena od aktuálního nejsilněji ohrožujícího problému k dalšímu. Přímé konkrétní kontinuální zaměření na problémy jednoho dítěte je v takových podmínkách nemožné očekávat. Tato skutečnost může být významná především pro sociální pracovníky, kteří s rodinami pracují a snaží se s nimi vytvořit spektrum úspěšných opatření ve prospěch ohroženého dítěte.

Mezi další významné skutečnosti vynořující se z kontextu patří i povaha vztahů mezi intervenujícími sociálními pracovníky OSPOD a rodinami. Ta pramení právě ze skutečnosti, že jsou rodiny považovány za mnohoproblémové. Pokud chce rodina za takových podmínek situaci ohrožujících vlivů řešit, musí nalézt zdroje uvnitř svého systému, což se jí však vzhledem k propletení hranic nemusí dařit. Další cestou k řešení je orientace na zdroje v nejbližším okolí. To může souviset se silným příklonem k širšímu příbuzenstvu, který lze v rodinách sledovat. V rámci silných rodových vazeb se dominantního postavení dostává také vrstevnickým skupinám, které rodiče chápou jako ochraňující, a vztahy s dobrými kamarády podporují i přes skutečnost, že si jsou vědomi jejich rizik (viz výše).

7. Shrnutí

Nastíněný transakční vzorec sestává ze tří základních prvků, které jsou zasazeny do kontextu ohrožujících situací. Právě kontext je sférou, ve které se rodinný subsystém setkává s vnějším prostředím. Signály přicházející z nejbližšího vnějšího prostředí systému, kterým je sociálně vyloučená lokalita, jsou v nejtěsnějším vztahu ke komunikovaným obavám a rizikům rodičů. Mezi těmito obavami zaujímají dominantní postavení okolnosti spojené s ohrožujícími lidmi či situacemi v případě menších dětí a v případě starších dětí rizika spojená s ohrožující partou či časným těhotenstvím dcer. Na toto spektrum obav navazuje úroveň reprezentující jednání rodičů, které tvoří další zachycenou část komunikačních výměn v rodině. Jednání rodičů je možné rozdělit na oblast instrumentálních opatření rodičů, sem patří preference domácího prostředí, fyzická blízkost rodičů propojená se snahou „mít děti na očích“, izolace dětí, povídání, sdílení životních zkušeností a využívání nátlakových příběhů. Dále je tato úroveň zastoupena potřebou budování vztahů s dětmi, která představuje afektivní stránku rodičovských postupů. Schéma transakčního vzorce umožnilo vygenerovat dominantní charakteristiky rodičovských postav, které jsou chápány jako silné, budující vztah, ochraňující a řešící. Chod celého subsystému je rámován systémem omezení.

Takto nastavený transakční vzorec je v situacích, kdy jej nemohou rodiče naplnit, nahrazován alternativním vzorcem. Podoba alternativního vzorce přenáší těžiště ochranných postupů do sféry vrstevnických a sourozeneckých subsystémů, což v daném kontextu může znamenat přesun do ohniska ohrožujících vlivů. Rodiče delegují dohled na sourozence a další členy komunity. Usilují o posílení vztahů s vrstevníky a spoléhají na informace předávané výhradně dětmi. Současně dochází k posunům v pojetí rodičovské role, kde začíná převládat důvěřující postoj rodičů, ale také ustupující pozice rodičovské postavy.

8. Archetypy v rodinách

Nastíněný transakční vzorec a jeho rozšířená alternativní podoba přináší mnoho otázek. Při snaze porozumět zachyceným procesům zvolila autorka modely systémových archetypů, které poskytují vhodný interpretační rámec. Pro objasnění dějů uvnitř rodiny byly využity archetypy „Meze růstu!“, „Přesun břemene“, „Nápravy, které selžou!“ a „Eskalace“.

Archetyp „Meze růstu“ je úzce spojen s pojetím propletených hranic. Rodina, která reaguje na ohrožení stažením se do sebe, realizuje de facto vyrovnávací akci, která sama v sobě nese vlastní limit. Přesun hlavního těžiště zájmu do oblasti vnitřních vztahů rodiny působí v prvních fázích jako dobré řešení obávaných situací. Rodiče akcentují vnitřní vazby, takovému jednání nelze nic vytknout. Postup však naráží na kontakt s vlastním limitem. V reálném dění se vždy najdou omezující síly, svou roli zde sehrává i struktura rodiny, která může urychlovat vyčerpání zdrojů rodiny.

Dalším typem procesního uspořádání je archetyp „Přesun břemene“. V našem výzkumu mu odpovídají situace, kdy rodiče preferují při řešení potíží svou fyzickou blízkost, domácí prostředí, přímý dohled a izolaci dětí. V situaci, kdy jsou děti vystaveny rizikovým jevům, představují tyto postupy symptomatické řešení, které přináší jen krátkodobé profity. Taková opatření zklidní situaci a jeví se jako rychlé a okamžité funkční řešení, podstata problému však zůstává. Velikým rizikem této situace je stav, kdy vlivem symptomatického řešení dojde k zmírnění projevů problému. Rodiče považují věc za vyřešenou, tím klesá i jejich ochota pracovat s problémy na fundamentální rovině. V tomto archetypu hraje svou nezanedbatelnou roli také kontextuální zátěž v podobě tlaku na rychlé vyřešení problémů. Rodina potřebuje vzniklý problém řešit rychle, je pod tlakem institucí, které se do řešení situací zapojují.

Podobným, ale rozvinutějším schématem řešení je také archetyp „Nápravy, které selžou“. Také zde se pozornost při řešení problému věnuje příznakům a menší pozornost je věnována fundamentálnímu řešení. V tomto případě však dochází k tomu, že se příznaky problému zhoršují tím, jak se pokoušíme o jejich nápravu. Aplikované nápravy vedou k zhoršení stavu, problémem jsou nezamýšlené důsledky nápravy, které existující problém ještě zhoršují. V našem výzkumu jsou reprezentantem tohoto systémového modelu dva cyklické postupy rodičů.

Prvním je cyklus odvíjející se v podobě: rodiče ventilují své obavy – dítě přináší svou verzi informací – rodič demonstruje svou důvěru v dítě a apeluje na budování vztahu. Při každém dalším cyklu tohoto vzorce je jeho ukotvení upevňováno systémem omezení platných v rodině. Rodič nemůže ztratit tvář, tím že ustoupí z pozice důvěry, odkryl by tak skutečnost, že jeho strategie budování pevného vztahu s dítětem selhala. Dítě nemůže ztratit tvář přiznáním problémů, způsobilo by zhroucení všech opěrných bodů, které si rodina vytváří v subsystému OCHRANY DĚTÍ. Časová

prodleva mezi jednotlivými akcemi způsobuje zhoršování příznaků a znemožňuje vidět a uvědomit si, že mezi situacemi existují kauzální vztahy. Druhým reprezentantem tohoto archetypu je postup rodičovského jednání, který deleguje dohled na další členy komunity i rodiny a orientuje děti k vrstevnickým skupinám. Tímto postupem se však samotné ohrožení v podobě vrstevnických skupin stává součástí pokusů o řešení ohrožujícího vlivu. Tento rodičovský postup je umožněn také zpožděními v čase, ke kterým dochází. Rodiče dítě orientují k vhodnému kamarádu. Zatím ještě netuší, že i tento kamarád je často zapojen do nevhodného chování. Rodiče věnují menší pozornost podstatě ohrožujícího vlivu. Děti se pohybují na místech s velmi vysokou koncentrací rizikového jednání (sociálně vyloučené lokality, okolí nádraží a obchodních domů), kde ochrana zajištěná tím, že se pohybují ve větší skupině, není účinným nástrojem – naopak delikventní jednání mladistvých je úzce propojeno právě s partou vrstevníků. Původní záměr rodičů dítě ochránit tak paradoxně přispívá k vytváření ohrožujícího prostředí.

Na úrovni vnějších vztahů odpovídá jednání rodičů archetypu „Eskalace“. Ta se projevuje především ve vztahu k sociálním pracovníkům, kteří vytvářejí na rodiny tlak v ohrožujících situacích. Na jedné straně stojí pracovník, který je pověřen vést případ ohroženého dítěte. Na straně druhé stojí rodiče, kteří mají vlastní systém ochrany a plně důvěřují jak svým opatřením, tak dítěti. V situacích, kdy obě strany trvají na svém, tedy pracovník operuje se „svými fakty“ a rodič tvrzením dítěte či vlastním stanoviskem, dochází k pocitu ohrožení na obou stranách. Rodina se pro pracovníka stává ohrožující tím, že blokuje přijetí změny a nabízených intervencí. Pracovník se stává nepřijatelným, protože přináší negativní zprávy o dítěti a ohrožuje soudržnost rodiny i její tvář v komunitě. Na základě pocitu ohrožení se dění v systému stupňuje, akce i reakce obou stran jsou si podobné. Velkou hrozbou je fakt, že při dlouhodobé eskalaci systémy zkolabují. V situacích, kde je moc v rukou pracovníka, což fakticky je, se rodina stává mnohoproblémovou ve svém klíčovém parametru, kterým je její vztah ke službě a pomoci. V situacích, kdy dochází k eskalujícímu vývoji mezi sociálními pracovníky a rodinami, je potřeba si uvědomit, že rodina souběžně prochází i děním, jež bylo popsáno v dalších archetypech. Sled událostí se v reálném čase často mísí a proplétá.

Závěr

Předložený příspěvek otevřel oblast, která je náročná nejen z pohledu etické přijatelnosti možných kategorizací rodin, ale také z důvodu limitovaného výzkumného uchopení. S ohledem na zvolený cíl i hlavní výkladový rámec sledovaných dějů byla pro výzkum zvolena kvalitativní strategie, která umožnila pracovat také se situačním rámcem.

Propojení konceptu mnohoproblémovosti s těmi romskými rodinami, které jako obyvatelé vyloučené lokality čelí specifickým hrozbám, nabízí otazníky nad

tím, do jaké míry je možné výsledná zjištění spojovat s kulturními specifiky, která vyvěrají z příslušnosti rodin k romské komunitě, a do jaké míry jsou výstupy ovlivněny skutečností, že rodiny čelí sociálnímu vyloučení a souběžně naplňují kritéria mnohoproblémovosti. Výzkumné šetření přináší mnoho podnětů k mezioborové diskusi na toto téma. Sama autorka práce nevnímá výstupy jako projevy znaků romského chování, spíše se kloní k systémově ukotveným úvahám, které předpokládají, že rodina jako systém reaguje na vnější i vnitřní podmínky systému tak, aby zachovala svůj chod a existenci.

Pohlédneme-li blíže na jednotlivé prvky transakčního vzorce, můžeme se pokusit identifikovat oblasti, které mohou iniciovat úvahy nad vlivem etnické příslušnosti rodin. Oblasti prožívaných obav a rizik patří do skupiny ohrožení, jež jsou jednoznačně spojena se sociální situací rodin, dominují zde rizika spojená s prostředím, ve kterém rodiny žijí. Výjimku může tvořit obava z časného těhotenství dcer, kde můžeme sledovat příklon k plodivému typu společenství. V evropském prostoru, a zvláště ve struktuře poměrně homogenní české společnosti, se Romové příklonem k této strategii výrazně vymykají zvyklostem. Skutečnost, že Romové nejsou na světě jedinou skupinou, která tuto strategii preferuje, je upozaděna. V našem výzkumu je patrný také jistý posun směrem ke snahám korigovat časně rodičovství ze strany rodičů. Ačkoliv nejsou rodičovská opatření vždy úspěšná, stojí za povšimnutí fakt, že rodiče vnímají situaci časného rodičovství negativně a snaží se jí zabránit. Současně však zaujímají vstřícné postoje směrem k dětem narozeným z těchto svazků.

V oblasti jednání rodičovských postav může romsky orientovanou strategii zaujímat také distribuce rodičovských kompetencí směrem k sourozeneckým vztahům, ani ta však není ve světě obvyklá jen u Romů. Další velmi diskutabilní oblastí je pojetí rodičovské role a její propletení se systémem omezení platných v rodině. Zde zaujme především schopnost prožívat jednotu svobody a řádu. Kontrastní rozpor mezi idiosynkratickými generickými omezeními platnými v rodině, kdy na jedné straně stojí silná důvěra implikující svobodu jednání, a na straně druhé stojí pevný řád daný hierarchií rodinných vztahů, vyvolává mnoho otazníků. Stavíme-li svůj pohled na základech aristotelovské logiky, která spoluformovala evropské myšlení, vnímáme situaci jako rozpor. Pokud však připustíme, že spíše nežli o rozpor se jedná o dialektickou jednotu obou pozic, získává působení a přístup rodičů nový rozměr. Autorka předložené práce se přiklání k hledisku, které předpokládá jiné axiomy vnitřní logiky strukturace světa a které je blíže idealistické dialektice. Bude předmětem teprve dalších výzkumů ozřejmit vztahy a existenci rozporů, dialekticky chápané jednoty či axiomů pramenících z neevropské tradice myšlení. Výzkumné šetření však neodkrylo jen aspekty, které se vymykají zvyklostem v našem společenském prostředí. Naopak, pohlédneme-li do oblasti konkrétních rodičovských postupů, je představené spektrum rodičovských opatření možné ztotožnit s rodičovským chováním, které lze očekávat

i u jiných skupin rodičů. To je dáno úrovní obecnosti vytvořeného vzorce. Jeho výchozí kategorie odhalují a odkrývají základní prvky rodičovského chování, které nejsou ukotveny v kulturních či sociálních specifikách, ale pramení spíše z povahy vztahu rodiče a dítěte. Specifický úhel pohledu přináší výzkum právě ve způsobu, jakým rodiče využívají tyto základní kategorie pro chod rodinného systému v případě rodin identifikovaných jako mnohoproblémové romské rodiny a jak jsou dále modifikovány kontextem života rodin. Předložené výzkumné šetření se zaměřilo na minoritní skupinu rodičů, protože právě dění ve skupinách mimo hlavní proud napomáhá hledat nové směry pro pochopení a zjemnění rodičovských postupů, kterých si jindy nevšímáme. Příkladem toho je například mnohohrstevnatost izolujícího jednání rodičů. Určit, které z aspektů života rodin mají základ v jejich etnicitě, které jsou projevem životních strategií v určité životní situaci a které tvoří základní paletu rodičovských postupů, jež můžeme vysledovat napříč kulturami, je výzvou pro další výzkumné šetření spíše na úrovni metaanalýzy. Totožné i kontrastní aspekty rodičovských postupů přinášejí mnoho podnětů pro diskuse i další výzkumnou práci. Pozornost dalších výzkumných šetření by si zasloužilo dění ve vrstevnických i sourozeneckých skupinách, které by umožnilo postupy rodičů zasadit do přesnější podoby kontextuálního rámce, stejně tak i okolnosti až kontrastního přechodu z pozic silného, neohroženého, ochraňujícího rodiče směrem k rodiči, jenž pouze přijímá rozhodnutí o umístění dítěte do ústavní péče. Náš výzkum se zaměřil na oblast ochranných strategií rodičů v kontextu určité životní situace rodin, proto plně nedovede poskytnout odpověď na všechny vyvstávající otázky. Zvolený výzkumný přístup však umožnil zachytit systém ochrany v čase a prostoru, které jej přirozeně modifikují.

Závěrem lze říci, že vnitřní orientace rodiny je směřována k budování úzkých vztahů rodičů a dětí – to se rodičům i poměrně dobře daří. Vysledovaný rodičovský přístup se výrazně orientuje na oblast předávání rodinných hodnot. V kontrastu s tímto zjištěním je postavení rodin v rámci sociálního systému, kdy jsou rodiny chápány jako mnohoproblémové a reálně také skutečně čelí širokému spektru potíží včetně neschopnosti účinně ochránit děti před přicházejícími riziky. V souvislosti s tímto zjištěním se naskytá otázka, jak vnímat a hodnotit situaci těchto rodin a jak jim nabídnout účinnější formy pomoci v situaci, kdy řeší své potíže. Deficity ve zvládání společensky požadovaných úkolů rodiny jsou patrné, na druhé straně je však v rodinách možné najít fungující oblasti, které umožňují další chod rodiny, a často ani ústavní zkušenost nevede k rozrušení stability a pevnosti rodiny.

Literatura

- Becvar, D., Becvar, R. 1999. *Systems Theory and Family Therapy*. Maryland: University Press of America.
- Bertalanffy, L. von. 1950. An outline of general system theory. *British Journal for the Philosophy of Science*, 1 (2), 134–165.
- Bittnerová, D., Doubek, D., Levínská, M. 2011. *Funkce kulturních modelů ve vzdělávání*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.
- Blížkovský, B. 1997. *Systémová pedagogika pro studium a tvůrčí praxi*. Ostrava: Amosium servis.
- Bureš, V. 2007. *Systémové myšlení a teorie systémů*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Čapra, F. 2004. *Tkáň života: nová syntéza mysli a hmoty*. Praha: Academia.
- Čorovič, J. 2004. *Gypsy narratives: from poverty to culture*. Beograd: The Institute of Ethnography, Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Dunovský, J. 1986. *Dítě a poruchy rodiny*. Praha: Avicenum.
- Duvall, E. M. 1967. *Family Development*. Philadelphia: J. B. Lippincott.
- Duvall, E. M. 1988. Family Development's First Forty Years. *Family Relations*, 37 (2), 127–134.
- Geismar, L. L., La SORTE, M. 1964. *Understanding the Multi-problem Family*. New York: Association Press.
- Helus, Z. 2007. *Sociální psychologie pro pedagogy*. Praha: Grada.
- Hendl, J. 2008. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Kaplan, L. 1986. *Working with multiproblem families*. Toronto: Lexington Books.
- Lewis-Beck, M. S., Bryman, A., Liao, T. F. 2004. *The Sage encyclopedia of social science research methods*. London: Sage.
- Matoušek, O. a Pazlarová, H. 2016. *Státní orgány sociálněprávní ochrany dětí: dobrá praxe z pohledu rodin a pracovníků*. Praha: Karolinum.
- McGoldrick, M., Shibusawa, T. 2012. The family life cycle. In: Walsh, F. (ed.) *Normal Family Processes*. New York: The Guilford Press, 375–398.
- Minuchin, S. 2013. *Rodina a rodinná terapie*. Praha: Portál.
- Mlčák, Z. 1996. *Dysfunkční rodina. Teoretické a diagnostické aspekty*. Ostrava: Atelier Milata.
- Multi-problem Families 1960. *A New Name Or a New Problem?* New York: Social Research Service, State Charities Aid Association, p.25. [online]. Dostupné z: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015016237821;view=1up;-seq=11> [cit. 2017-5-25].
- Myers, M., McGhee, D., Bhopal, K. 2010. At the crossroads: Gypsy and Traveller parents' perceptions of education, protection and social change. *Race Ethnicity and Education*, 13(4), 533–548.

- Němec, J. 2010. *Edukace romských žáků v zrcadle výzkumných šetření*. 2010. Brno: KSocP MU.
- Olson, D., McCubbin, H. II., Barnes, H., Larsen, A., Muxen, M., Wilson, M. 1989. *Families, what makes them work*. Newbury Park: Sage Publications.
- Okley, J. 1983. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press.
- Pape, I. 2007. *Jak pracovat s romskými žáky*. Praha: Slovo 21.
- Senge, P. 2007. *Pátá disciplína: teorie a praxe učící se organizace*. Praha: Management Press.
- Stewart, M. 2005. *Čas Cikánů*. Brno: Barrister & Principál.
- Strauss, A., Corbinová, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Šedová, K., Švaříček, R. 2013. Jak psát kvalitativně orientované výzkumné studie. Kvalita v kvalitativním výzkumu. *Pedagogická orientace*, 23 (4), 478–510.
- Tausendfreund, T., Dickscheit, J. K., Schulze, G. C., Knorth, E. J., Grietens, H. 2016. Families in multi-problem situations: Backgrounds, characteristics, and care services. In: *Child & Youth Services*, 37 (1), 4–22.
- Textor, M. R. 1990. Helping Multi-Problem Families in West Germany: A New Approach to Social Work. *Practice Social Work in Action*, 4 (1), 56–62.
- Vančáková, M. 2008. *Romské dítě v náhradní rodině*. Praha: Rozum a cit.
- Wulczyn, F., Barth R. P., Yuanet, Y. T. 2005. *Beyond Common Sense: child welfare, child wellbeing and the evidence for policy reform*. New Brunswick and London: Aldine.